

СТРІЙ

№5, 2023

дослідження з історії одягу

Стрій – науково-популярний журнал, присвячений дослідженням з історії одягу. Журнал розміщує наукові та науково-популярні матеріали з історії одягу та уніформології, дослідження текстилю й аксесуарів цивільного та військового костюму, фалеристики та вексилології. Чільне місце у журналі посідають статті, присвячені проблемам практичної реконструкції як окремих предметів та технологій, так і цілісних комплексів одягу та спорядження.

Журнал виходить один раз на рік та розповсюджується в електронному вигляді безкоштовно.

Історичний стрій

Сергій Шаменков

Поясний одяг скіфів та сарматів 3

Сергій Шаменков

Шкіряні каптани з лосиною шкіри
у гардеробі української шляхти та козацької
старшини..... 33

Сергій Шаменков

Гвардійська рота Кардинала
«Gardes du Cardinal». Одяг і озброєння
у 20–30-ті рр. XVII ст. 37

Сергій Шаменков

Образи мешканців Гетьманщини
1740-х років зі збірки Фрідріха
Вільгельма Бергольца 47

Сергій Шаменков

Одяг підрозділів урядових військ Речі
Посполитої та загону шляхетсько-селянської
самооборони «Смоляки» в період діяльності
Олекси Довбуша та Василя Баярака 59

Уніформологія

Артем Папакін

Однострої польських парамілітарних
організацій Східної Галичини
(1910–1914 рр.) 75

Максим Ющенко

Петлиці Легіону УСС в 1914–1919 рр. 91

Спорядження

Володимир Прокопенко

Парні застібки-гачки в складі
сагайдачних та портупейних поясів
Східної Європи XVI–XVII ст. 103

Володимир Прокопенко, Владислав Безпалько

Перший погляд на ручні сталеві мусати
Східної Європи XVII–XVIII ст. 125

ISSN 2706-7203 (друкована версія), **ISSN 2706-7211** (електронна версія)

Редакційна колегія

Прокопенко В.М., к.х.н. (Київ)
Адаменко Д.В. (Київ)
Папакін А.Г., к.і.н. (Київ)
Сичевський С.В. (Київ)
Тоїчкін Д.В., к.і.н. (Київ)
Шаменков С.І. (Одеса)
Щибря В.В., к.і.н. (Київ)

Над випуском працювали

Головний редактор –
Прокопенко В.М.
Редактор – *Папакін А.Г.*
Технічний редактор та
дизайн – *Безобчук О.В.*
Перекладач –
Лісниченко О.І.

Зареєстровано Міністерством юстиції України

Свідоцтво про державну реєстрацію:
КВ № 23861-13701 Р від 19.04.2019

Адреса: Україна, 03058, а/с 9,
Прокопенко Володимир Михайлович
Сайт: <http://striy.org.ua/>
E-mail: email@striy.org.ua

Малюнок на обкладинці:

Скіф та сармат.
Малюнок Сергія Шаменкова

Журнал опубліковано за посиланням:
striy.org.ua/index.php/striy/issue/view/striy_5_2023

Striy. Historic Clothing Studies

Striy is a popular science journal on the research of the history of clothing. The journal publishes scientific and popular materials on the history of clothing and uniforms, studies on textiles and accessories for civil and military suits, phaleristics and vexillology. A major place in the journal will be allocated for articles on the issues of practical reconstruction of individual items and technologies, as well as comprehensive sets of clothing and equipment.

The journal is published once a year and distributed electronically free of charge.

Historical Clothing

Serhii Shamenkov

Waist clothing of Scythians and Sarmatians 3

Serhii Shamenkov

Leather kaftans (buff-coats) made of elk skin in the wardrobe of the Ukrainian nobility and Cossack officers 33

Serhii Shamenkov

Cardinal's Guard Company «Gardes du Cardinal». Clothing and equipment in 1620–1630s. 37

Serhii Shamenkov

Images of the Hetmanate residents in the 1740s from the collection of Friedrich Wilhelm Bergholz 47

Serhii Shamenkov

Clothing of the government troops of the Polish-Lithuanian Commonwealth and the “Smolacy” unit of noble and peasant self-defense during the period of activity of Oleksa Dovbush and Vasył Bayurak 59

Uniformology

Artem Papakin

Uniforms of Polish Paramilitary Organizations in Eastern Galicia (1910–1914) 75

Maksym Yushchenko

Collar patches of the Ukrainian Sich Riflemen in 1914–1919 91

Equipment

Volodymyr Prokopenko

Hook-and-bar belt buckle as part of sahajdak and sabre belts of Eastern Europe in the 16th–17th centuries 103

Volodymyr Prokopenko, Vladyslav Bezpalko

First glance on honing steels in Eastern Europe in 17th–18th centuries 125

ISSN 2706-7203 (print version), **ISSN 2706-7211** (online version)

Editorial Board

Prokopenko V.M., PhD (Kyiv)
Adamenko D.V. (Kyiv)
Papakin A.G., PhD (Kyiv)
Sychevs'kyj S.V. (Kyiv)
Toichkin D.V., PhD (Kyiv)
Shamenkov S.I. (Odesa)
Shchybria V.V., PhD (Kyiv)

Editorial Board of the Volume

Chief Editor –
Prokopenko V.M.
Editor – Papakin A.G.
Technical Editor and Design –
Bezobchuk O.V.
Translator –
Lisnychenko O.I.

Registered Ministry of Justice of Ukraine

Certificate of registration:
KB № 23861-13701 P from 19.04.2019

Address: Ukraine, 03058, PO Box 9

Prokopenko Volodymyr

Site: <http://striy.org.ua>

E-mail: email@striy.org.ua

Drawing on the cover:

Scythian and Sarmatian.
Drawing by Serhii Shamenkov.

The journal published by the link:
striy.org.ua/index.php/striy/issue/view/striy_5_2023

Сергій Шаменков

Поясний одяг скіфів та сарматів

Ключові слова: *скіфи, сармати, поясне вбрання, анаксіриди, ногавиці, панчохи.*

Стаття присвячена проблематиці типів та конструктивних особливостей поясного вбрання кочовиків Північного Причорномор'я скіфського та сарматського часу. Під час пошуку можливого їх крою було вивчено відомі археологічні знахідки, розглянуті згадки античних авторів та створена база зображувальних джерел. На основі цих матеріалів була зроблена оцінка можливого крою поясного одягу скіфів та сарматів, розглянуті його особливості та поширення окремих типів.

Serhii Shamenkov

Waist clothing of Scythians and Sarmatians

Keywords: *Scythians, Sarmatians, waist clothing, anaxyrides, gaiters, stockings.*

The article is devoted to the issues of the types and structural features of the waist clothing of the nomads of the Northern Black Sea region in the Scythian and Sarmatian times. During the research of their possible cut, known archaeological finds were studied, mentions of ancient authors were considered, and a database of pictorial sources was created. Based on these materials, an assessment of the possible cut of the Scythian and Sarmatian waist clothing was made, its specifics and distribution of individual types were considered.

Шаменков Сергій Ігорович

Уніформолог, дослідник історії костюму, художник-ілюстратор.

Shamenkov Serhii

Uniformologist, researcher of the costume history, artist/illustrator.

e-mail: rogala@striy.org.ua

Писемні джерела

Аналіз комплексу археологічних, письмових та зображувальних джерел дозволяє спробувати виокремити окремі типи та дати оцінку крою поясного одягу скіфів та сарматів. На жаль, писемні джерела скупи на подробиці опису одягу, через що часто досить важко зрозуміти, про який саме одяг йде мова, який він мав вигляд та крій, що призводить до досить вільної інтерпретації таких згадок дослідниками. Дещо краща ситуація склалася з зображувальними джерелами, чисельність яких досить помітна. Проте більшість із них показують скіфів та сарматів у верхньому плечовому одязі, який прикриває верхню частину ніг, а це ускладнює наші спроби зрозуміти тип та конструкцію поясного вбрання.

Розглядаючи праці сучасних дослідників, варто відмітити роботи С. Яценка та Л. Клочко. Так, оцінка поясного одягу скіфів у архаїчний періоду (VII–VI ст. до н.е.) у С. Яценка пов'язана переважно з аналізом розписів грецької кераміки, на якій досить часто зустрічаються зображення лучників у «скіфському вбранні». Загалом же, описуючи їхнє поясне вбрання, С. Яценко наводить вибірку із промальовок вузьких штанів зі строкатої тканини, допускаючи, що візерунок міг бути створений аплікацією чи вишивкою (Яценко *Костюм* 55, 56, 59; мал. 23). Розглядаючи ж скульптурні зображення, С. Яценко чомусь використовує термін «шаровари», хоч і зображує такі ж вузькі штани (Яценко *Костюм* 54; мал. 22, 9). У розділі, що стосується класичного періоду (V–IV ст. до н.е.), ситуація майже не змінилася, і промальовки поясного одягу з греко-скіфської торевтики та скульптури демонструють досить вузькі штани, які чомусь знову названі шароварами (Яценко *Костюм* 64, 75–76; мал. 27; 28). Цікавою є згадка про зображення високих панчів зі швом на тильному боці (Мал. 3, а) (Яценко *Костюм* 77; мал. 29) та скульптурного зображення верхньої частини ногавиць або панчів (Мал. 4, а) (Яценко *Костюм* 64, мал. 28, 13).

Роботи Л. Клочко більше спрямовані на дослідження крою поясного одягу (Клочко «Поясная одежда» 100–118; Клочко «Вбрання» 74–76; Клочко «Золота етнографія» 54–57; Клочко «Образи скіфів» 110–115). Так, у комплексі поясного вбрання скіфів вона виділила три

типи штанів, в основу поділу яких був покладений об'єм: вузький, помірною об'єму та широкий поясний одяг. Дещо окремо були розглянуті панчохи та ногавиці (Клочко «Поясная одежда» 104, 105; мал. 2; Клочко «Образи скіфів» 110–115). Розглядаючи зображення і археологічні матеріали, вона припустила, що холоші принаймні частини вузьких штанів скіфів шилися з двох частин – передньої та задньої, з'єднувальні шви яких вона відмітила на низці зображень (Клочко «Поясная одежда» 103, 104; мал. 1). Також були розглянуті приклади штанів з греко-скіфської торевтики помірною об'єму та широкі штани, які вона називає шароварами. Цікаво відмітити припущення щодо наявності різноманітних за об'ємом штанів, які можна пояснити сезонними особливостями одягу (Клочко «Поясная одежда» 105; мал. 3; 4).

Розглядаючи питання реконструкції крою скіфських штанів, Л. Клочко звертається до реконструкцій штанів із могильників пазирицької культури Гірського Алтаю (Клочко «Поясная одежда» 105, 106; Садако 111–114), що, на нашу думку, цілком логічно, а також до етнографічних матеріалів Північного Кавказу (Клочко «Поясная одежда» 106, 107; мал. 5; Клочко «Золота етнографія» 54–57), використання яких, на нашу думку, є помилкою. Так, аналізуючи зображення штанів на пекторалі з кургану Товста Могила (Мал. 8, а) вона припустила наявність двох трикутних конструктивних деталей у поясі, використавши аналогію з етнографічних матеріалів Північного Кавказу. На нашу думку, тут вкралася прикра помилка, оскільки етнографічні штани, взяті у якості прикладу (Студенецкая 135), мають зовсім іншу конструкцію, і їхня основа складаються з двох дещо звужених донизу холош та великої ромбоподібної вставки між ними. Причина непорозуміння полягає у формі візуальної подачі предмету, коли штани були розправлені на площині для замальовки. Таким чином, реконструкція крою скіфських штанів із двома великими трикутниками у поясі з використанням етнографічного матеріалу XIX ст. з Північного Кавказу видається нам помилковою. Разом з тим, зважаючи на чіткі зображення таких трикутників на обох постатях скіфів з пекторалі (Мал. 8, а) та інші схожі зображення, зокрема постаті пішого сармата з ритону I ст. н.е. (Мал. 13, а), цілком можливо існування

варіанту скіфських нешироких штанів без вставки-матні, але з двома трикутниками, що з'єднували холоші спереду та позаду.

Також варто відмітити цікаві припущення та спроби наукового експерименту окремих дослідників щодо використання в'язання (спренгова техніка) при виготовленні обтягуючих декорованих штанів «скіфських лучників» грецького вазопису VI-V ст. до н.е. (Drinkler 11–15; Ключко «Поясная одежда» 103).

Загалом же треба зазначити, що ми і досі досить мало знаємо про особливості крою скіфського поясного одягу, в результаті чого дослідники намагаються поєднати наявні зображувальні джерела європейських скіфів зі значно ширшим колом археологічних та етнографічних джерел. А аналіз зображень наразі сформував певний усталений поділ штанів на три типи, в основу якого був покладений їхній об'єм: вузький, помірного об'єму та широкий поясний одяг. Крім того, непокоїть «традиція» використання слова «шаровари» для опису скіфських штанів, яка не має під собою жодного підґрунтя і більше шкодить дослідженням та їх сприйняттю широким загалом.

Матеріальні артефакти

На жаль, досліджені європейські скіфські поховання майже ніяк не можуть нам допомогти в цьому дослідженні, оскільки від поясного одягу небіжчиків часто не залишилося навіть і тліну, а золоті платівки, що інколи його прикрашали, надзвичайно мало можуть нам розповісти про його крій. Тому ми змушені розширити географічні межі дослідження та взяти до уваги ширше коло знахідок поясного вбрання кочовиків та розглянути загальну еволюцію поясного одягу.

Найдавнішим відомим з археологічних знахідок одягом для ніг на теренах Європи є ногавиці, ранні зразки яких відомі нам завдяки неолітичним знахідкам в альпійських льодовиках («Labbigliamento»; Schlumbaum et al 1247–1251). Пошиті зі шкір кіз та овець, вони фіксувалися на нозі завдяки підв'язкам до поясу. Не зважаючи на простоту, такий тип поясного одягу існував у тій чи іншій формі надзвичайно довго, дійшовши і до етнографічного часу.

Історія ж появи штанів у тому вигляді, до якого ми звикли зараз, пов'язана з винаходом

окремої вставки, яка з'єднувала дві ногавиці і, разом з формуванням повноцінної поясної частини вбрання, створювала цілісний одяг. Цей винахід виявився надзвичайно важливим для кочових народів, де велику роль відігравала їзда верхи на конях, а отже існувала необхідність у зручному для вершника поясному вбранні. Тому немає нічого дивного в тому, що найбільш ранні археологічні знахідки штанів були виявлені саме у могилах вершників. Так, у ході розкопок могильника Янхай в Турфанській улоговині на заході сучасного Китаю були виявлені дві пари штанів XIII–X ст. до н.е., одна з яких практично ціла (могила M21), а друга дійшла до нашого часу у вигляді фрагментів (могила M157). Штани були виготовлені з трьох окремо витканих шматків тканини, двох майже прямокутних шматків, які утворювали холоші, та однієї ступінчастої хрестоподібної вставки, яка з'єднувала холоші разом. Цікаво, що сам процес пошиття не передбачав розкрою тканини – всі деталі формували на ткацькому верстаті, і їх виготовляли відразу під розмір конкретної людини (Beck et al. 224–235). Враховуючи їх гарну збереженість, ці штани були ретельно досліджені та реконструйовані у вигляді сучасних реплік (Wagner 100344).

Приблизно до XI–X ст. до н.е. належить і комплекс одягу іншого вершника, так званої «Черченської людини», мумія якого була знайдена в Таримській западині. До комплексу входили вузькі штани та довгі повстяні смугасті панчохи (Binghua et al. 72, 73).

Дещо ближче до часу нашої роботи знаходяться інші знахідки з Турфанської улоговини, які походять із поховання вершників V–III ст. до н.е., де були відкриті шкіряні ногавиці («The Subeixi Site» 139, 140).

Низка знахідок IV–III вв. до н.е. пов'язана з пазирицькою культурою Гірського Алтаю. Носії цієї культури займалися кочовим скотарством і, як показали матеріали розкопок, широко використовували довгі вовняні штани, які склалися з двох вузьких дещо звужених знизу холош та ромбовидної, складеної вдвоє ластовиці між ними. Серед знахідок виділяються чоловічі штани з поховання в кургані 1 могильника Ак-Алаха 1, які, згідно з сучасними уявленнями про їхній зовнішній вигляд, мали додатковий трикутний елемент, який прикривав розріз спереду, утворений незшитими частинами холош

(Мал. 1, а, б) (Садако 111–114). Розглядаючи інші реконструкції штанів з цього кургану, а саме жіночих, треба відмітити, що ми схилиємося саме до першої їх реконструкції з двома вузькими холошами та ромбовидною ластовицею між ними (Мал. 1, в) (Садако 112–113).

Крім того, в комплекті зі штанами носії пазирицької культури носили повстяні панчохи, які могли доходити до паху. Цікаво відмітити, що такий комплект поясного вбрання носився не лише чоловіками; відомі також жіночі поховання зі штанами та панчохами (Полосьмак 119–126; Полосьмак и Баркова 82–85, 92–97).

Загалом ці знахідки показують, що традиція використання штанів, у кочових народів євразійського степу налічує вже принаймні 3000 років. Усі розглянуті зразки штанів мають досить просту конструкцію з вузькими прямокутними холошами, між якими вшита ромбовидна ластовиця, а вся конструкція дозволяє вершнику комфортно пересуватися верхи, без зайвої необхідності у радикальному збільшенні об'єму холош. Загалом така проста конструкція була досить поширеною, в тому числі на теренах Східної Європи, де без змін побутувала аж до етнографічного періоду. На нашу думку, саме цей крій варто брати за основу при розгляді питання крою штанів скіфів із неширокими холошами. Звісно, їх крій міг бути і різноманітнішим, про що свідчать також інші археологічні знахідки.

Ще одним видом археологічного поясного вбрання кочовиків є повстяні панчохи, які знаходять разом зі штанами. Але, враховуючи кліматичні особливості територій, де були зроблені ці знахідки, залишається відкритим питання про те, чи використовували такий комплект постійно, або лише у холодний сезон.

Варто відмітити ще одну знахідку штанів, яка не має відношення до кочовиків, але яскраво демонструє різноманітність можливих кроїв штанів. Мова йде про штани, які чудово збереглися на мумії з соляної шахти Чехрабад, що в північному Ірані. Вони датовані 405–380 рр. до н.е. і хронологічно відповідають періоду, який нас цікавить. Незважаючи на те, що вони викроєні з одного полотнища (Мал. 1, г) (Moskvin et al. 319–338), їх реконструкція та візуалізація демонструють силует з довгими й вузькими холошами та високо розташованою матнею, яка прихована під верхнім одягом.

Згадки поясного одягу скіфів в античних писемних джерелах

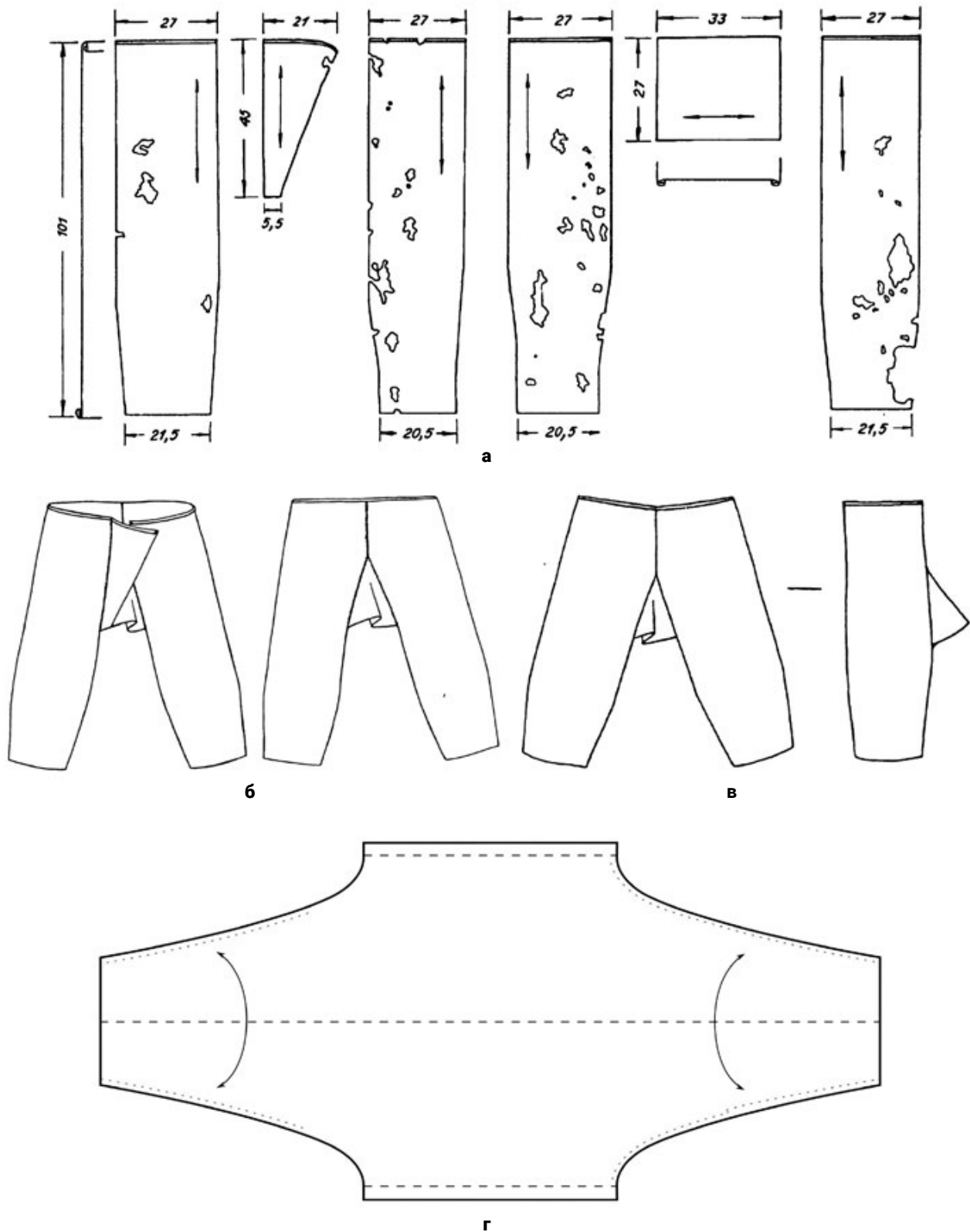
У комплексі одягу давніх греків були відсутні штани, які вони вважали варварським одягом кочовиків: скіфів та інших азійських народів. Але саме завдяки давнім грекам до нас дійшли численні описи цих варварів, з яких, зокрема, можна дізнатися і про їхній одяг. Для позначення поясного одягу греки використовували два терміни: «*σαράβαρα*» (*сарабара*) та «*ἀναξυρίδας*» (*анаксіриди*).

Розгляд першого з цих термінів, на нашу думку, варто з певної історіографічної перспективи сторічної давнини, коли російський філолог Василь Латишев спробував витлумачити слово *Σαραβαρα* (*сарабара*) з короткого опису комедії давньогрецького комедіографа першої половини IV ст. до н. е. Антифана «Скіфи та Таври». На його думку, мова йшла про штани-шаровари (Латышев 319), а в подальшому це припущення прижилося та поширилося, потрапивши й до словників (Фасмер 410). Але якщо ми звернемося безпосередньо до тексту комедії Антифана, то побачимо лише імена дійових осіб поряд із назвами одягу, викладені таким чином: «*Σκύθαις ἢ Ταύροις, Σαραβαρα, καὶ χιτῶνας*» (Pollucis 1355). Тут впадає в око написання «*Σαραβαρα*» з великої літери, поряд зі словами, що позначають племена Тавра – «*Ταύροις*» та Скіфа – «*Σκύθαις*». Цікаво, що слово яке означає одяг «*καὶ χιτῶνας*» – у *хітонах*, написано з маленької літери. Тут треба відмітити, що давні греки не писали з великих літер, це пізніше правило, але яке, цілком можливо, може вказувати на навмисний наголос на цьому слові. Тому до тлумачення цього слова можна підходити з різних боків, зокрема, це цілком міг бути один із персонажів комедії на ім'я Сарабара, поряд зі Скіфом та Тавром, але також це могла бути і назва нехарактерного для глядачів комедії одягу, що пояснює наголос. На жаль, до нашого часу дійшов надзвичайно фрагментований опис цієї комедії, що не дозволяє нам однозначно визначити контекст, але допустимо, що згадане слово *σαράβαρα* (*сарабара*) все ж означає поясний одяг.

Другий термін, який греки вживали в текстах, описуючи поясний одяг варварів, це *ἀναξυρίδας* (*анаксіриди*).

Так, анаксіриди згадує «батько історії» Геродот, коли описує військо Ксеркса загалом і

№5 (2023)

Мал. 1. (а-в) – Крій та реконструкції штанів, знайдених у кургані 1 могильника Ак-Алаха 1 (за К. Садако): (а) – обміри деталей чоловічих штанів з поховання № 1; (б) – варіант реконструкції чоловічих штанів з поховання № 1; (в) – варіант реконструкції жіночих штанів з поховання № 2; (г) – крій штанів четвертої соляної людини з соляної шахти Чехрабад.

номадів-саків зокрема: «Σάκαι δὲ οἱ Σκύθαι περὶ μὲν τῆσι κεφαλῆσι κυρβάσις ἐς ὀξὺ ἀπηγμένας ὀρθὰς εἶχον πεπηγυίας, ἀναξυρίδας». В англійському перекладі цей фрагмент виглядає наступним чином: «The Sacae, who are Scythians, had on their heads tall caps, erect and stiff and tapering to a point; they wore breeches» (Herodotus 373), а в українському так: «Саки, тобто скіфи, мали на голові високі гостроверхі капелюхи і були одягнені в штани» (Геродот *Історія* 576). Російський переклад цього фрагменту також згадує штани (Геродот *История* 332).

Це слово активно вживали і в наступні століття. Так, ще одна широко відома згадка *анаксіридів* походить з «Борисфенітської промови» Діона Хрисостома, в якій згадується варваризований одяг сучасних йому ольвіополітів, пізньоскіфського – сарматського періоду (I ст. н.е.): «παρέζωστο δὲ μάχαιραν μεγάλην τῶν ἱππικῶν καὶ ἀναξυρίδας εἶχε καὶ τὴν ἄλλην στολὴν Σκυθικήν, ἄνωθεν δὲ τῶν ὤμων ἰμάτιον μικρὸν μέλαν, λεπτόν, ὡσπερ εἰώθασιν οἱ Βορυσθενῖται.» (Dionis Prusaensis), який англійською звучить наступним чином: «Suspended from his girdle he had a great cavalry sabre, and he was wearing trousers and all the rest of the Scythian costume, and from his shoulders there hung a small black cape of thin material, as is usual with the people of Borysthenes» («Dio Chrysostom – Discourse 36») або українською: «Він мав на поясі великий кавалерійський меч і був одягнений у анаксіриди та інший скіфський одяг, а на плечах висів невеликий чорний плащ із тонкої тканини, як це зазвичай водиться у народу Борисфену».

Серед інших згадок *анаксіридів* можна згадати опис римським істориком II ст. н.е. Флавієм Арріаном гробниці царя Кіра, де серед іншого згадуються «мидийские анаксариды (рейтузы)» (Альберти 571), а також цікавий фрагмент у його «Тактичному мистецтві», де він описує римських кавалеристів, які під час військових змагань повинні були виконувати роль «скіфів» (вочевидь, малися на увазі тогочасні алани): «ἀναξυρίδας δὲ περὶ τοῖν σκελοῖν, οὐ καθάπερ Παρθυαῖοι καὶ Ἀρμένιοι κεχαλασμένας, ἀλλὰ προσεσφιγμένας τοῖν σκελοῖν», що можна перекласти українською як: «анаксіриди на їхніх ногах не широкі, як у парфян та вірмен, а щільно обтягують ноги» (Arrian 131; Перевалов 167). Досить цікаво тут відмітити акцент автора на тому, що номади причорноморських степів у II ст. н.е. не носили широких зразків *анксірид*.

Згадку про *анаксіриди* можна знайти також у промові Гімерія, грецького риторика IV ст. н.е., де він описує прибуття Абаріса Гіперборейя до Афін: «Абаріс прибув до Афін озброєний луком, з висячим на плечі сагайдаком, вдягнений у хламиду; на череслах був золотий пояс, штани (ἀναξυρίδες – С. III.) були натягнуті від стоп до сідниць» (Himerius 816, 817; Ліфантій 21).

Насамкінець, варто відмітити тексти римського поета I ст. н.е. Овідія, який, перебуваючи у засланні в місті Томи (сучасне місто Констанца в Румунії), описав строкате варварське населення цього регіону. У своїх «Скорбних елегіях» серед іншого він згадує вовняний поясний одяг місцевих варварів (гетів?): «*laxis bracis*» (Wheeler 238), що можна перекласти як «просторі штани». Зважаючи на те, що римляни в той час носили *bracae* – короткі, як бриджі, та досить вузькі штани кельтського типу, стає зрозуміло, що для Овідія всі інші види штанів, ймовірно, сприймалися вже як широкі, але наскільки вони були об'ємні та головне, яку вони мали довжину та крій – з цього опису не можна встановити.

У науковій спільноті наразі встановився консенсус щодо значення слова *анаксіриди* як вузького поясного одягу скіфів та азійських народів, що можна побачити у низці публікацій та експертних оцінок пам'яток античного мистецтва, наприклад, Британського музею (Мал. 2) («plate»; «kylix»; «kantharos»). Серед наукових праць можна відмітити грецького дослідника А. Крассанакіса, який описує вузький стегновий одяг скіфів та парфян саме як «ἀναξυρίδας» (Κρασσανάκης 10-11), та турецького професора М. Чекілмеца, який, досліджуючи теракотові античні фігурки, звертає увагу на роздільні довгі ногавиці, які закривали ноги лише до паху, та називає їх анаксіридами (Çekilmez 208, 210). Цікаво відмітити, що на одній з фігур навіть можна простежити спущені ногавиці-анаксіриди, що підв'язуються до поясу. Аналогічні ногавиці можна знайти і на інших античних витворах мистецтва, зокрема на фігурках Мітри (Vermaseren fig. 2,3) та парфян. Зображення дають нам досить широку різноманітність об'єму цих ногавиць, але там, де одяг не прикриває верх стегна та пах, досить гарно показано, що це не широкі штани, а роздільні ногавиці, прив'язані до поясу.

Мал. 2. (а) – Афіньська червонофігурна посудина з зображенням «скіфського» лучника, близько 520–510 рр. до н.е. (зібрання Британського музею, інв. ном. №1837,0609.59) (© The Trustees of the British Museum); (б) – Червонофігурний аттичний кілік (чаша) з зображенням Геракла в одязі «скіфського» лучника, близько 480-х рр. до н.е. (зібрання Британського музею, інв. ном. №1873,0820.376) (© The Trustees of the British Museum).

Треба відмітити, що в історіографії радянського та пострадянського періоду склалася штучна традиція називати скіфські штани шароварами. На жаль, ці тенденції не оминули і сучасних українських авторів. Так, в «Історії України» О. Палія згадані вище ἀναξυρίδας з «Борисфенітської промови» чомусь названі шароварами, такими, які носили українці та козаки у XVIII ст. Цей вид одягу проєціювали взагалі не тільки на весь скіфський, але і на пізніший сарматський поясний одяг, ігноруючи при цьому величезний корпус зображувальних джерел, які демонструють саме вузький поясний одяг (Палій 32, 42, 57).

Загалом же, ми вважаємо, що в наукових та освітніх публікаціях при описі поясного одягу скіфів більш вважено і коректно буде використовувати слова *штани* або *анаксіриди* в загальному розумінні, та *ногавиці* або *панчохи* у випадку конкретної згадки чи зображення цього типу вбрання. Щодо ж слова *сарабара*, то, враховуючи неоднозначність його інтерпретації в контексті єдиної відомої нам згадки, вважаємо його використання для позначення поясного вбрання наразі передчасним.

Зображувальні джерела та тореvetica з зображеннями скіфів

Як було відмічено раніше, у нас фактично відсутні археологічні знахідки поясного одягу європейських скіфів. Схожа ситуація складається і з описом їх давніми греками, адже деталі зовнішнього вигляду та крою одягу, який вони називали «ἀναξυρίδας», нам невідомі. Тому ми змушені звернутися до зображувальних джерел, які є нашим основним джерелом інформації про предмет статті.

Розпочати ж огляд цих джерел, на нашу думку, практичніше із зображень так званих «скіфських» лучників у давньогрецькому вазописі (Мал. 2). Адже ці малюнки можуть відповісти на питання про зовнішній вигляд згаданих вище *анаксіридів*.

Наразі найбільш повна колекція зображень лучників на античному вазописі зібрана в каталозі Ф. Ліссаррага. У цю ґрунтовну роботу включено близько 700 предметів кераміки VI–V ст. до н.е., переважна більшість із яких містять зображення «скіфських» лучників (Lissarrague 247–293, Иванчик №3 34). Варто

відзначити досить активну наукову полеміку щодо етнічної належності фігур у «скіфському» вбранні. Так, А. Іванчик пов'язує встановлення образу «скіфського» лучника у грецькому мистецтві внаслідок контактів не з реальними скіфами, а з воюючими мідійської та ахеменідської армій, хоча і відзначає певну спільність вбрання деяких іранських народів – скіфів, саків та мідійців – яка стала асоціюватися у греків з майстерними лучниками (Іванчик №4 28–31). На противагу йому виступає С. Яценко, який вважає, що значна частина зображень демонструє саме одяг скіфів (Яценко *Костюм* 59–61).

Таким чином, частина з цих зображень могла демонструвати узагальнений, в очах греків, образ лучника – азійських кочовиків, амазонок та навіть еллінів, одягнених у варварське вбрання (Мал. 2, б). Оскільки одяг кочовиків дійсно має багато спільних рис, то для давньогрецьких митців він видавався подібним, хоча деякі з персонажів і мають пояснюючий підпис – «скіф».

Надзвичайно цікавими та характерними зразками поясного вбрання «скіфів», у еллінській уяві, є фігури так званого «перського вершника» з афінського Акрополю та «троянського лучника» з західного фронту храму Афеї на о. Егіна. У ході проекту «Polychromy Research Project», метою якого є дослідження поліхромії в античному мистецтві, була виконана вражаюча реконструкція кольорів, яка дала нам можливість побачити поясний одяг у всій красі (Мал. 10, а) (Brinkmann and Koch-Brinkmann 53, 57, 58; «Polychromy Research Project»; «Reconstruction of an archer»).

Досить цікавими артефактом є розписи на стінах поховальної камери кургану Татарли, початок V ст. до н.е. (провінція Афьонкарахісар, Туреччина) (Sümmerer 133; «Tatarlı»; «Poutre peinte (a)»; «Poutre peinte (b)»). На них зображена сцена битви персів зі скіфами або саками, які показані у світлому вузькому поясному одязі, прикрашеному ялинковим орнаментом.

Загалом же, аналізуючи предмети грецького мистецтва, що зображують піших і кінних «скіфів» та амазонок, ми майже всюди бачимо поясний одяг, який тісно обтягує ноги, і лише інколи показані дещо ширші зразки з прямими холошами, які за об'ємом нагадують сучасні брюки. На жаль, питання крою цього поясного одягу все ще залишається відкритим, і дослідники

розглядають різні його варіанти: прості штани з двох вузьких холош та ромбоподібною ластовицею; ногавиці; вузькі панчохи; в'язані у спренговій техніці штани.

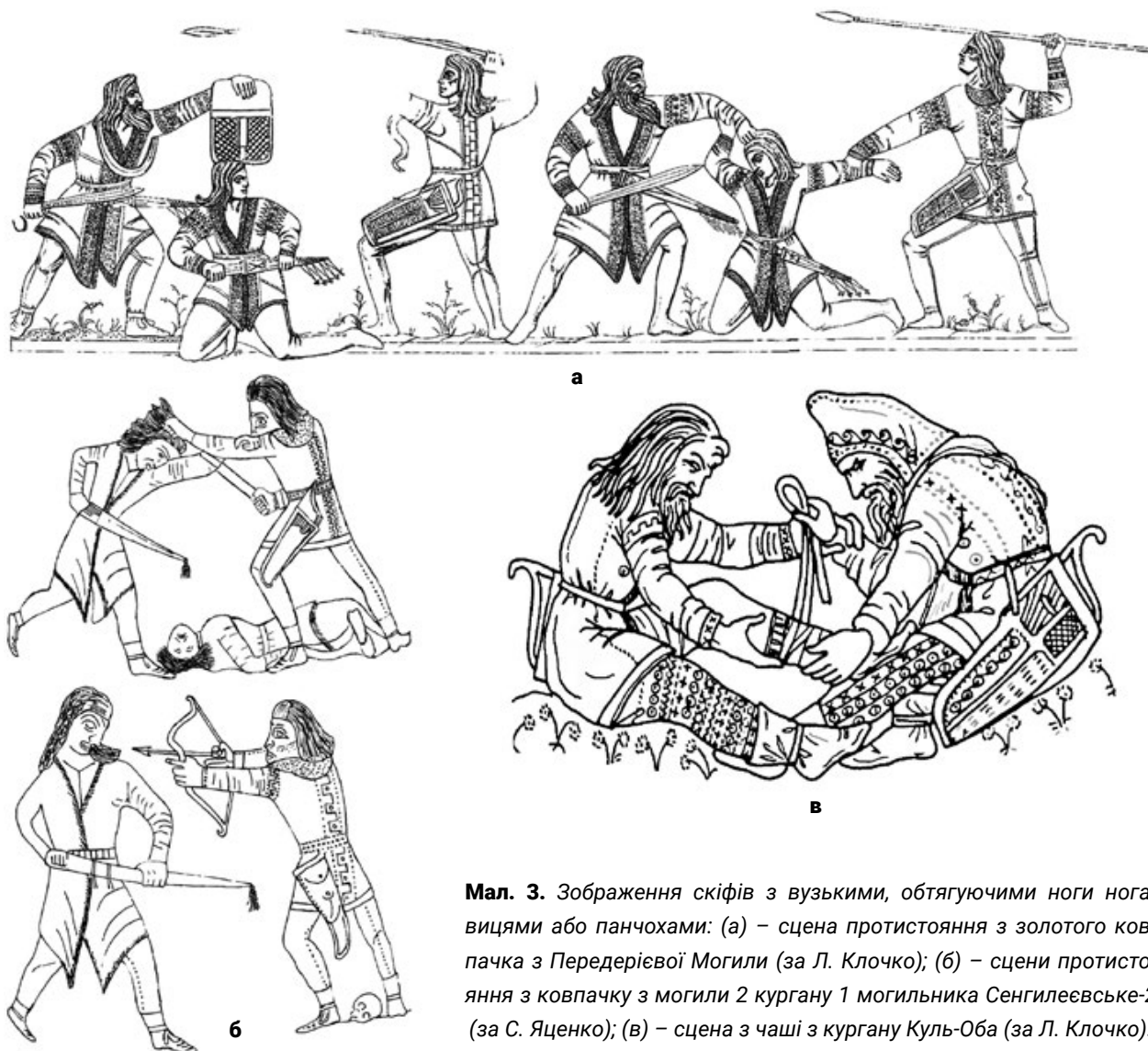
Щодо того, як називали цей вузький та дещо ширший поясний одяг «скіфських» лучників давні греки, то тут, як ми відмічали раніше, вже давно встановився консенсус про використання слова «анаксіриди».

Наступна частина огляду зображувальних джерел стосується розгляду зразків греко-скіфської торевтики V–IV ст. до н.е., які безпосередньо демонструють нам вигляд причорноморських скіфів та їхнє вбрання, і були створені на замовлення у грецьких майстрів та подекуди виготовлені самими скіфськими ремісниками. А розпочати розділ варто, на нашу думку, з зображень, які можуть показувати поясний одяг, відмінний від звичних нам штанів – вузькі ногавиці та панчохи, що облягали ноги.

Так, найбільш показові зображення містяться на сценах протистояння на золотому ковпачку з Передерієвої Могили (поблизу с. Зрубне Шахтарського р-ну Донецької обл., Україна), скіфського кургану IV ст. до н.е. (Моруженко 70–73). На дієвих особах обох сцен показаний вузький поясний одяг, що облягає ноги та має шов позаду (Мал. 3, а), що якраз може вказувати на високі ногавиці або панчохи, які кроїлися з однієї деталі та з'єднувалися на тильному боці. Подібне трактування не є новим та зустрічається в низці праць (Клочко «Поясная одежда» 104; Клочко «Образи скіфів» 110–115; Яценко *Костюм* 77).

Другий цикл аналогічних зображень знаходиться на ковпачку, знайденому в могилі №2 кургану 1 могильника Сенгилєєвське-2 (поблизу м. Ставрополь, Росія). Три сцени збройного протистояння змальовують шістьох воюючих у вузькому поясному вбранні, троє з яких мають шви на тильному боці (Мал. 3, б) (Яценко «Несколько композиций» 372–374, 383–385). Як і в попередньому випадку, ми вважаємо, що зображений тут одяг є ногавицями або панчохами.

Серед скульптурних зображень варто відмітити стелу IV ст. до н.е. №96 із Криловки (Курманський р-н, Крим, Україна) (Мал. 4, а) (Ольховский и Евдокимов 30, 147). На зворотному боці скульптури можна побачити трикутний «шов», який трактується або як трикутну вставку між холошами штанів (Ольховский и Евдокимов 30, 63),

Мал. 3. Зображення скіфів з вузькими, обтягуючими ногами ногавицями або панчолами: (а) – сцена протистояння з золотого ковпачка з Передерієвої Могили (за Л. Клочко); (б) – сцени протистояння з ковпачку з могили 2 кургану 1 могильника Сенгилієвське-2 (за С. Яценко); (в) – сцена з чаші з кургану Куль-Оба (за Л. Клочко).

або як верхню частину ногавиць чи панчіх (Яценко *Костюм* 64, мал. 28, 13). До останнього схиляємося і ми.

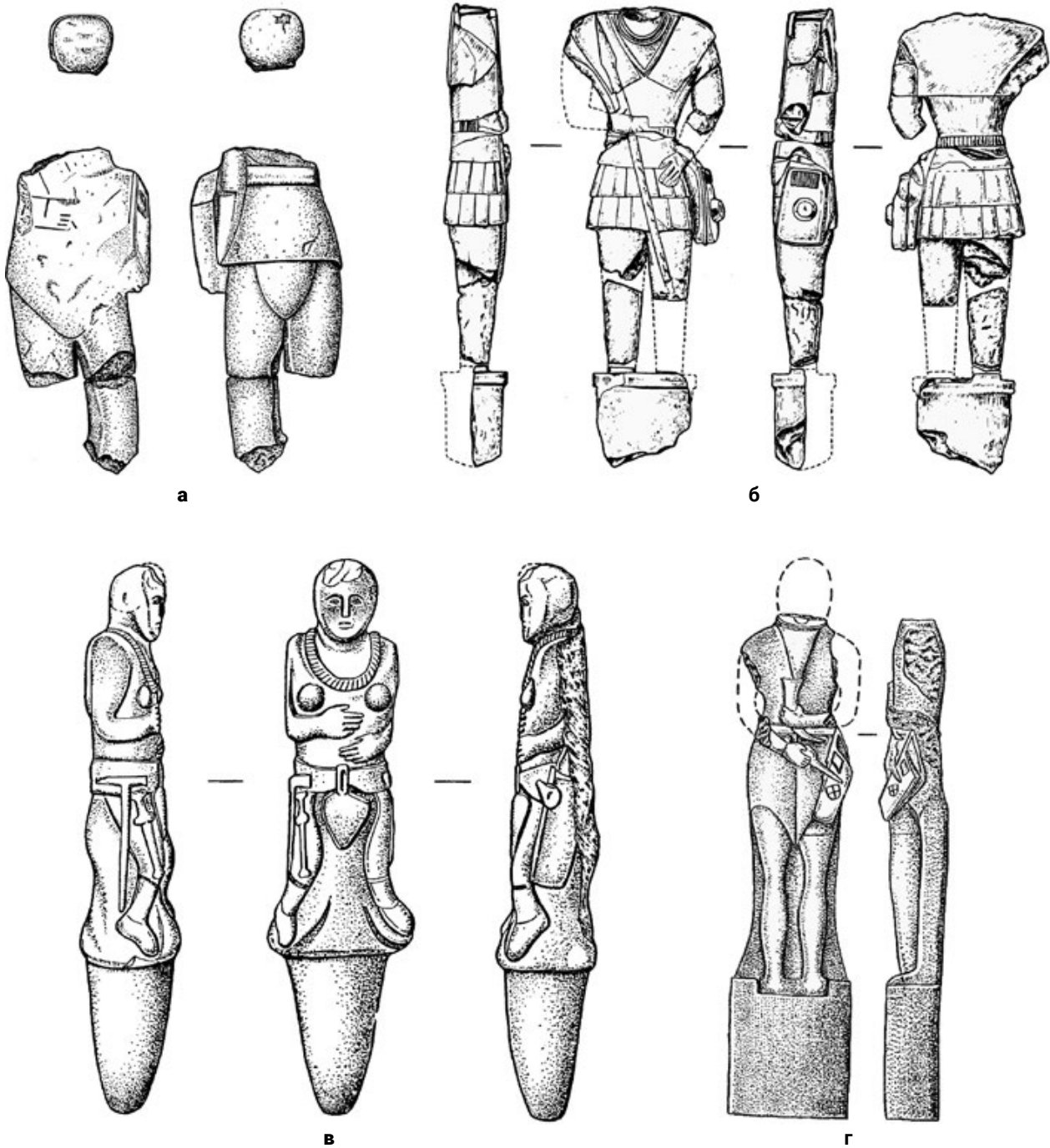
Цікава знахідка виявилася при уважнішому погляді на відомий рельєф срібної з позолотою чаші IV ст. до н.е. з кургану Куль-Оба (поблизу м. Керч, Крим, Україна). При розгляді сюжету з перев'язкою можна помітити, що ліва нога пораненого вояка зображена оголеною, в той час як права залишається одягненою у строкате поясне вбрання. Ми вважаємо, що в такий спосіб художник зобразив саме роздільні ногавиці, які можна зняти з ноги незалежно одна від одної (Мал. 3, в) (Клочко «Поясная одежда» 112).

Насамкінець варто відмітити, що використання панчіх було досить поширеним явищем серед кочових народів античного часу. Можна пригадати вже згадані раніше знахідки

довгих повстяних панчіх у могилах представників пазирицької культури та перські рельєфи VI ст. до н.е. в Персеполісі, де містяться зображення данників імперії з дарами. Серед останніх є сюжет із саками, один з яких тримає в руках довгі панчохи («Saka tribute-bearers»).

Загалом поширеність ногавиць чи панчіх у ролі поясного одягу скіфів може бути значно недооцінена, оскільки ми вважаємо більшість зображень поясного вбрання штанами. І без вагомих причин, таких як наявність явних швів на тильному боці чи видимого краю ногавиць на стегнах, ми, зазвичай, не змінюємо своєї думки.

Переходячи безпосередньо до зображень штанів, ми будемо рухатися відповідно до прийнятого в літературі поділу на вузькі штани, штани помірною об'єму та широкі штани. Але відразу зазначимо, що зображення з вузьким

Мал. 4. Скіфські кам'яні стели (за В. Ольховським і Г. Євдокимовим): (а) – стела №96 із Криловки; (б) – стела №105 із Привітного; (в) – стела №8 з Виноградівки; (г) – стела №124 зі станиці Переградної.

поясним одягом серед загальної чисельності зображень скіфів упевнено домінує у порівнянні з іншими типами.

Так, на тих небагатьох скіфських кам'яних стелах, де можна простежити поясний одяг, видно досить вузькі штани або ногавиці/панчохи. Окрім вищезгаданої стели №96 із Криловки, де, на нашу думку, зображений верх ногавиць чи панчох (Мал. 4, а), варто згадати стелу другої половини

IV ст. до н.е. №105 із Привітного (Євпаторійський р-н, Крим, Україна) (Мал. 4, б) (Ольховський і Євдокимов 31, 32, 105), стелу другої половини VI – початку V ст. до н.е. №8 з Виноградівки (Болградський р-н, Одеська обл., Україна) (Мал. 4, в) (Ольховський і Євдокимов 17, 94) та стелу другої половини IV ст. до н.е. №124 зі станиці Переградної (Ставропольський край, Карачаєво-Черкесія) (Мал. 4, г) (Ольховський і Євдокимов 34, 35, 163).

Розглядаючи предмети греко-скіфської торетики, варто відмітити такі характерні приклади зображення вузьких штанів.

Постаті скіфів із золотої тисненої діадеми IV ст. до н.е. з кургану поблизу с. Сахнівка (Черкаська обл., Україна) (Мал. 5, а) (Безсонова та Раєвський 43–45; Толочко і Мурзін 308, 378, 379). Ця діадема цікава тим, що зображує одного з учасників оголеним до поясу, що дозволяє нам побачити на ньому вузькі штани. Такі ж самі за шириною штани мають й інші чоловічі фігури на діадемі.

Золота прикраса голови коня кінця IV ст. до н.е. із зображенням вершника з 11 кургану поблизу с. Гюнівка (Запорізька обл., Україна) (Мал. 5, б).

Скіфи на рельєфі з чаші першої половини IV ст. до н.е. із Гайманової Могили поблизу с. Балки (Запорізька обл., Україна) (Мал. 5, в) (Бидзиля і Полин 108; Рябова 154). Частина зображених на чаші штанів мають вертикальний спіральний візерунок та, ймовірно, шви на внутрішньому та зовнішньому боках холош.

Зображення зіткнення скіфів та «чудовиська» на кістяній пластинці від гребню з того ж кургану – Гайманова Могила (Мал. 5, г) (Бидзиля і Полин 483).

Скіфи на рельєфі з чаші IV ст. до н.е. із Частих курганів поблизу м. Воронеж (Росія) (Мал. 5, д) (Клочко «Поясная одежда» 111). Тут, як і у випадку чаші з Гайманової Могили, зображені прикрашені точковим орнаментом штани з, ймовірно, швами на внутрішньому та зовнішньому боках холош.

Золота платівка з зображенням двох лучників з кургану IV ст. до н.е. Куль-Оба (поблизу м. Керч, Крим, Україна) (Мал. 5, е) (Раєвський 45; Piotrovsky et al. № 199). Тут також варто знову згадати зображення з чаші з того ж кургану Куль-Оба (Мал. 3, в; 5, є), які ми раніше розглядали в контексті використання скіфами ноговиць або панчіх. Але не варто відкидати того, що на деяких фігурах можуть бути зображені і вузькі штани. Їхній поясний одяг багато прикрашений орнаментами різного стилю, серед якого важко визначити наявність конструктивних швів одягу.

Золота пластина кінця IV ст. до н.е. з зображенням сцени протистояння кіннотника та пішого вояка з Гермесового кургану

(поблизу с. Мар'ївка, Запорізька обл., Україна). Поясний одяг обох вояків досить вузький, хоча, враховуючи те, що вояки зображені в обладунках, це може бути і обтислий захист ніг (Мал. 6, а) (Алексеев 170, 171).

Золоті нашивні платівки з зображенням двох скіфів з ритонем із кургану початку IV ст. до н.е. Солоха (поблизу с. Велика Знам'янка, Запорізька обл., Україна), які слугували прикрасами штанів (Мал. 6, б) (Piotrovsky et al. № 142; Манцевич 63–65; Алексеев 160, 161). Аналогічні платівки відомі з матеріалів розкопок Бердянського кургану (поблизу м. Бердянськ, Запорізька обл., Україна) (Толочко і Мурзін 309).

Бронзова поясна пряжка IV ст. до н.е. (гірський масив Кубалач, Крим, Україна), що зображає вершника у вузьких обтислих штанах (Мал. 6, в) (Скорый і Зимовец 54, 55).

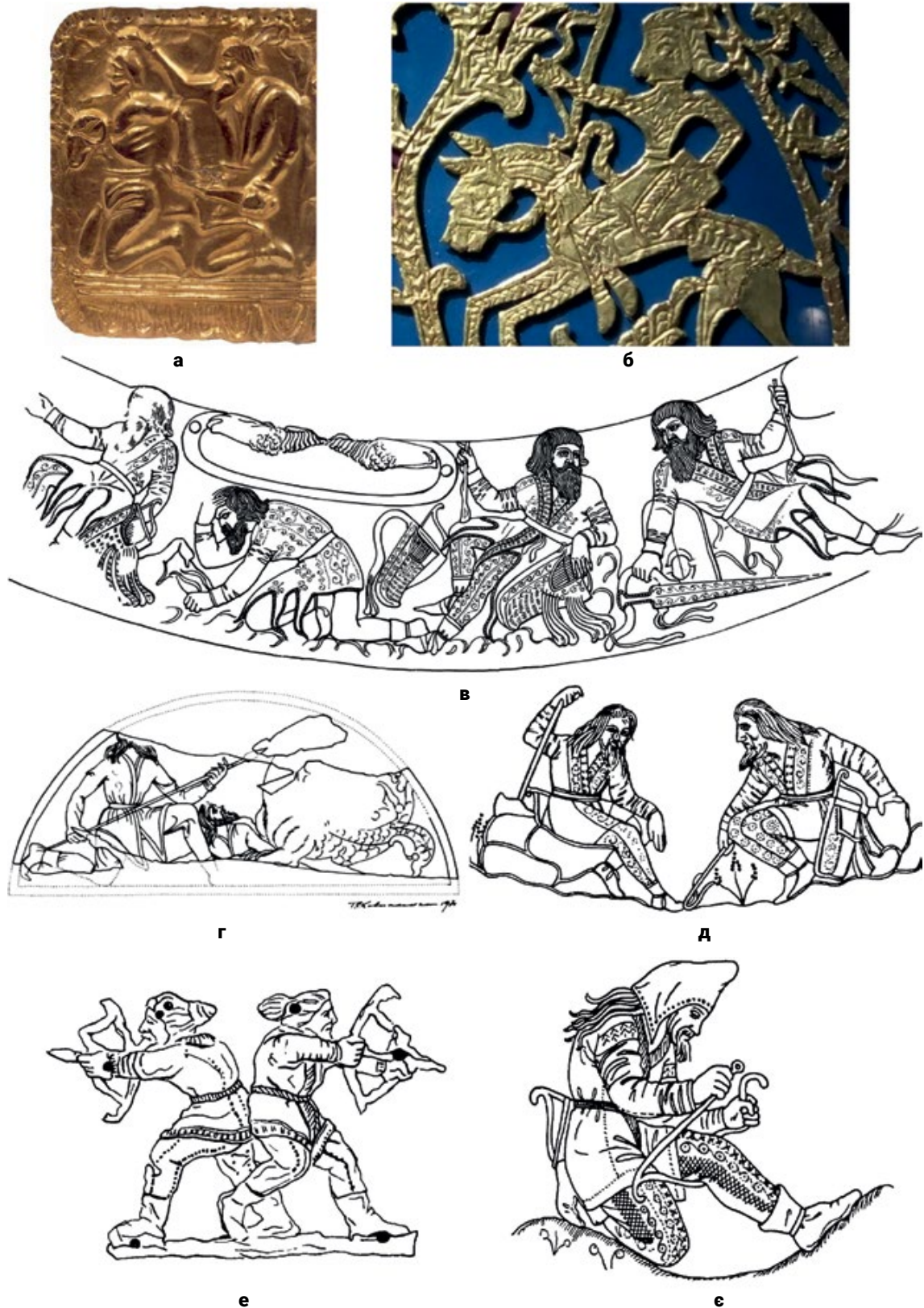
Бронзові накладки з саркофагу IV ст. до н.е. з Горгілії (поблизу м. Анапа, Краснодарський край, Росія), які складають сцену сутички між скіфами. Їхній обтислий поясний одяг багато прикрашений орнаментами різного стилю (Мал. 6, г, д) (Яценко «Несколько композиций» 375, 376, 388–392).

Калаф III ст. до н.е. з боспорського кургану Велика Близниця (Таманський півострів, Краснодарський край, Росія) (Мал. 6, е) (Piotrovsky et al. № 228). На рельєфному зображенні можна побачити сцену боротьби амазонок (?) проти грифонів. Поясний одяг перших прикрашений ялинковим та точковим орнаментом.

Також можна згадати щиток перстня з могили на Горі Мітридат (м. Керч, Крим, Україна), що зображує скіфа, який оглядає стрілу (Мал. 10, в) (Черненко 23, 25). Його вузькі штани прикрашені ромбічним малюнком.

Найближчі сусіди скіфів – меоти також використовували вузькі види поясного одягу, про що свідчить низка предметів торетики з їхніх поховань. Це, зокрема, зображення з золотої рельєфної пластини від жіночого головного вбрання другої половини IV ст. до н.е. з кургану Карагодеуашх (м. Кримськ, Краснодарський край, Росія) (Мал. 7, а) (Piotrovsky et al. № 232; Алексеев 234, 235). З того ж кургану походить і срібний ритон з зображенням двох вершників (Мал. 7, б) (Виноградов і Горончаровский 61).

Золотий ковпачок IV ст. до н.е. з кургану Куржипс (поблизу станиці Курджипської,

Мал. 5. Зображення скіфів у вузькому поясному одязі: (а) – фрагмент діадери з кургану поблизу с. Сахнівка (за каталогом виставки Золото степів – археологія України); (б) – золота прикраса голови коня з 11 кургану поблизу с. Гюнівка (© С. Шаменков); (в) – фрагмент рельєфу чаші з кургану Гайманова Могила (за В. Бідзилем та С. Поліном); (г) – кістяна пластинка від гребеня з Гайманової Могили (за Г. Ковпаненко); (д) – фрагмент рельєфу з чаші з Частих курганів (за Л. Клочко); (е) – золота платівка з кургану Куль-Оба (за Д. Раєвским); (є) – скіфський лучник з чаші з кургану Куль-Оба (за Л. Клочко).

Рис. 6. Зображення скіфів у вузькому поясному одязі: (а) – золота пластина з Гермесову кургану (за каталогом Золото скифских царей из собрания Эрмитажа); (б) – одна з золотих нашивних платівок з кургану Солоха; (в) – бронзова пряжка з Гірського Криму (за С. Скорим та Р. Зімовцем); (г, д) – бронзові накладки з саркофагу з Горгіпії (за С. Яценко); (е) – сцени з калафу з кургану Велика Близнаця (за каталогом Scythian Art).

а

б

в

Мал. 7. Торевтика з сіндо-меотських поховань Північного Причорномор'я: (а) – пластина від жіночого головного вбрання з кургану Карагодеуаш (за каталогом *Scythian Art*); (б) – срібний ритон з кургану Карагодеуаш (за Ю. Віноградовим і В. Горнчаровським); (в) – золотий ковпачок з кургану Куржипс (за Л. Булавою).

Республіка Адигея, Росія) з грубим зображенням чотирьох вояків, яке вважають місцевою імітацією грецької роботи (Мал. 7, в) (Булава 255; Яценко «Несколько композиций» 374, 375, 387).

Наступним типом поясного вбрання скіфів є штани помірною об'єму, які можна виокремити на зображеннях завдяки глибоким бганкам на поверхні тканини. Ще однією особливістю цього типу є частий напуск штанів поверх взуття.

Серед характерних прикладів можна виділити зображення чотирьох скіфів на верхньому

ярусі пекторалі середини IV ст. до н.е. з кургану Товста Могила (поблизу м. Покров, Дніпропетровська обл., Україна) (Мал. 8, а, б) (Толочко і Мурзін 314, 387–393; Piotrovsky et al. № 118). Цікаво відмітити, що дві центральні фігури зображені оголеними до поясу, що дозволяє оглянути їхнє поясне вбрання.

Золотий гребінь початку IV ст. до н.е. з кургану Солоха (поблизу с. Велика Знам'янка, Запорізька обл., Україна) демонструє сцену сутички трьох скіфів, кожен з яких має поясний одяг

№5 (2023)

Мал. 8. Зображення скіфів у поясному одязі помірною об'єму: (а, б) – фрагменти пекторалі з кургану Товста Могила (за каталогами виставки Золото степів – археологія України та Scythian Art); (в) – золотий гребінь із кургану Солоха (за каталогом Scythian Art); (г) – фрагмент рельєфу з чаши із кургану Солоха (за каталогом Scythian Art); (д, е) – фрагменти рельєфу з амфори із кургану Чортомлик (за каталогом Scythian Art).

Мал. 9. Зображення скіфів у широкому поясному одязі з предметів торевтики із кургану Куль-Оба (за каталогом *Scythian Art*): (а) – фрагменти кінців золотої гривні; (б) – золота платівка зі стоячим скіфом; (в) – золота нашивна платівка зі скіфським вершником; (г) – золота нашивна платівка зі скіфським вершником.

помірної ширини, декорований вертикальними смугами на зовнішньому боці холош (можливо, в межах цієї смуги могли нашиватися декоративні платівки) та різноманітними дрібними елементами (хрестиками та колами). Усі вони одягнені з напуском на взуття (Мал. 8, в) (Piotrovsky et al. № 128, 129; Манцевич 57–60; Алексеев 130–139). З того ж кургану походить срібна з позолотою чаша зі сценами полювання (Мал. 8, г) (Piotrovsky et al. № 157–160; Манцевич 88–91; Алексеев 150–157) та срібна з позолотою обклашка горита, яка наразі є надзвичайно сильно ушкодженою, що ускладнює аналіз фігур (Манцевич 73–75). Зображені

на всіх цих предметах скіфи мають надзвичайно подібний поясний одяг з однаковим декором, а один зі скіфів з гориту зображений оголеним до поясу, що дозволяє розгледіти, ймовірно, очкур, який підтримує його штани.

Ще одним відомим предметом скіфської торевтики є срібна з позолотою амфора IV ст. до н.е. з кургану Чортмлик (поблизу м. Нікополь, Дніпропетровська обл., Україна) (Мал. 8, д, е). Зображене тут поясне вбрання дещо різноманітніше: деякі зображення демонструють декоративні смуги на зовнішньому боці холош, а інші позбавлені декору. Частина штанів заправлена

№5 (2023)

у взуття, а деякі одягнуті з напуском. Цікавим є зображення босого скіфа з, можливо, підв'язаними внизу штанами (Мал. 8, д) (Piotrovsky et al. № 266; Алексеев и др. 174–186; Алексеев 194–201).

Серед інших прикладів нешироких штанів з помітними бганками на тканині можна згадати зображення вершинка на монетах царя Атея (Анохин 3–15), золоту платівку зі сценою братання з кургану Куль-Оба (Piotrovsky et al. № 196), золоті платівки з ритуальною сценою з курганів Носаки (поблизу с. Балки, Запорізька обл., Україна) та Мелітопольський (м. Мелітополь, Запорізька обл., Україна) (Толочко і Мурзін 309, 394) та серію платівок IV ст. до н.е. зі сценою боротьби з кургану Чмирева Могила (поблизу с. Велика Білозерка, Запорізька обл., Україна) та 8 кургану курганної групи П'ять Братів (уста Дону, Ростовська обл., Росія) (Бабенко 13).

Третій тип скіфських штанів або роздільних ногавиць, який порівняно з іншими зустрічається у скіфській торевтиці досить рідко – широкий поясний одяг. Цікаво, що майже всі ці предмети походять з одного комплексу – кургану Куль-Оба поблизу античного Пантікапея, який на думку деяких дослідників не входить у Скіфський Геррос – місце поховання царських скіфів. На землях Великої Скіфії виділено кілька місць концентрації могил «царського» типу на різних етапах її історії, і комплекс Боспорських царів з Пантікапею до них не входить (Отрощенко 152–154). Також існує версія, що частина тих зображень має значний фракійський та македонський вплив та походження (Федосеев 217–223).

Повертаючись безпосередньо до предметів торевтики, то тут виділяється золота гривня з двома фігурками скіфів на її кінцях (Мал. 9, а) (Piotrovsky et al. № 126; Алексеев 184–189), а також кілька платівок, що зображують піших і кінних скіфів (Мал. 9, б) (Piotrovsky et al. № 198), (Мал. 9, в), (Piotrovsky et al. № 197), (Мал. 9, г) (Piotrovsky et al. № 202).

Декор та кольори поясного одягу скіфів

Численні зображення поясного одягу скіфів демонструють різноманітні варіанти декорування. Це могли бути рівномірно розкидані по тканині або послідовно зібрані у смуги

хрестики та кола, рослинні та геометричні орнаменти. Залежно від матеріалу, з якого виготовлявся поясний одяг, це міг бути тканий текстильний орнамент, набивна тканина, фарбована повсть, повстяна чи шкіряна аплікація. Усі ці матеріали або мали природній колір, або фарбувалися натуральними барвниками червоних, синіх та охристих відтінків. Ще одним імовірним варіантом виготовлення обтислих декорованих штанів є використання в'язання у спренговій техніці. У деяких випадках та, вочевидь, виключно серед скіфської знаті та царів використовувалися нашивні золоті платівки, які розташовувалися у вертикальних смугах уздовж зовнішнього боку холош, як це можна побачити на деяких скіфських зображеннях (Мал. 8, в, г). Археологічно зафіксовано принаймні один випадок, коли ряд нашивних платівок утворював «лампаси» на штанах похованого (чоловіче поховання в кургані Солоха) (Ліфантій 42, 43, 191).

Кольори поясного одягу скіфів можна простежити за поліхромними античними скульптурами з відтвореними кольорами, а також поліхромними вазами та розписами в поховальних саркофагах, на яких збереглися кольори. Так, ми вже згадували раніше проєкт дослідження поліхромії в античному мистецтві «Polychromy Research Project», завдяки якому можемо оцінити вражаючі реконструкції кольорів грецьких скульптур у «скіфському вбранні» (Мал. 10, а) (Brinkmann and Koch-Brinkmann 53, 57, 58; «Polychromy Research Project»; «Reconstruction of an archer»). На цих скульптурах ми можемо бачити обтислі штани з різнокольоровим ромбічним малюнком. Вочевидь, саме так могли виглядати штани, в'язані у спренговій техніці (Drinkler 11–15). Цікаво, що подібний орнамент зустрічається і в Північному Причорномор'ї, зокрема, на щитку персня з могили на Горі Мітридат (м. Керч, Крим, Україна) (Мал. 10, в) (Черненко 23, 25).

Досить цікавими артефактами є розписи в поховальних комплексах, зокрема, нам відомий саркофаг із розписами, який був створений на межі IV та III ст. до н.е. і походить зі скіфського кургану в околицях с. Мар'ївка (Запорізька обл., Україна) (Бунятян та Фіалко табл. 1). На одній з постатей, що збереглася, можна побачити

а

б

в

Мал. 10. (а) – Реконструкція кольору статуї «троянського лучника» з західного фронтона храму Афеї на о. Егіна (© Steven Zucker; created by Vinzenz Brinkmann and Ulrike Koch-Brinkmann, property of the Städtelscher Museums-Verein e.V.); (б) – фрагмент розпису саркофагу зі скіфського кургану в околицях с. Мар'ївка (за К. Бунятяном та О. Фіалко); (в) – зображення скіфа на щитку перстня із могили на Горі Мітридат (за Є. Черненко).

світло-синій колір вузького поясного одягу (Мал. 10, б).

Також варто згадати зображення амазонки на поліхромній гідрії 325–300 рр. до н.е. з зібрання Археологічного музею в Амфіполісі. Вона зображена у вузькому поясному одязі коричневого кольору з жовтим декором та синьою широкою облямівкою понизу («Terracotta Attic gilded polychrome hydria»).

Використовуючи віднайдені нами матеріали, ми спробували відтворити образ скіфського воєвди V–IV ст. до н.е. (Мал. 11). У реконструкції використано іконографічні пам'ятки цього періоду та окремі археологічні артефакти, зокрема акінак із зооморфним навершям у вигляді голів хижих птахів (тип Гейчана).

Поясний одяг кочовиків пізньоскіфського та сарматського часу

Перед тим, як перейти безпосередньо до опису поясного одягу сарматських племен, варто ще раз згадати «Борисфенітську промову» Діона Хрисостома, в якій він, описуючи варваризований одяг сучасних йому ольвіополітів, згадує анаксіриди, та синхронні зображувальні джерела, які можуть показати нам, який саме поясний одяг він міг бачити.

До нашого часу дійшло небагато зображень ольвіополітів, і тут можна згадати надмогильну стелу Стратона, сина Протомаха II ст. н.е. з Ольвії (поблизу с. Парутине, Миколаївська обл.,

Мал. 11. Художня реконструкція скіфа V–IV ст. до н.е. Для реконструкції використано іконографічні пам'ятки цього періоду та окремі археологічні артефакти, зокрема акінак із зооморфним навершям у вигляді голів хижих птахів (© С. Шаменков).

а

б

в

Мал. 12. (а) – Фрагменти надгробку Стратона, сина Протомаха з Ольвії (© С. Шаменков); (б) – фрагмент рельєфу, що зображує царя Палака (© С. Шаменков); (в) – фрагмент фрески зі склепу №9 Неаполя Скіфського.

Україна), у верхній частині якої можна побачити двох ольвіюполітів у досить вузькому поясному одязі (Мал. 12, а). Аналогічно виглядають і зображення пізніх скіфів – царя скіфів Палака з рельєфу II ст. до н.е., який разом зі згаданим вище надгробком зберігається в Одеському археологічному музеї, і демонструє вузькі штани в численних бганнях (Мал. 12, б), та фреска зі склепу №9 Неаполя Скіфського, яка демонструє постаті музики та вершника у вузькому поясному одязі (Мал. 12, в).

Таким чином, писемні та іконографічні джерела показують повну домінанту вузького поясного одягу в пізньоскіфського населення та варваризованих ольвіюполітів. Вірогідно, саме це й міг бачити та описати Діон Хрисостом.

Поясний одяг сарматів у археології представлений знахідками окремих фрагментів та елементів декору у вигляді нашитих рядів бісеру та металевих нашивних платівок. Так, відома знахідка шкіряних штанів зі вставкою

№5 (2023)

Мал. 13. (а) – Зображення сармата з ритону з Кубані (за М. Ростовцевим); (б) – два срібних фалара з могильника Крива Лука (за В. Дворніченком та Г. Федоров-Давидовим); (в) – фрагменти сцен полювання та бойового зіткнення з сарматськими вершниками з посудини з Косіки (за А. Симоненком); (г) – фрагменти сцен полювання з сарматськими вершниками з посудини з Вербовського (за В. Мордвінцевою та Н. Хабаровою); (д) – фрагмент розпису боспорського саркофагу 1900 р. (© С. Шаменков); (е) – фрагмент фрескових розписів зі склепу Анфестерія в Пантікапеї (за *Compte rendu de la Commission Impériale Archéologique*); (е, ж) – фрагмент фрескових розписів зі «склепу Ашика» в Пантікапеї (за *Compte rendu de la Commission Impériale Archéologique*).

між холошами з жіночого поховання 25/1959 р. могильника в Кобяково (Ростовська обл., Росія) (Яценко *Костюм* 151). На жаль, стан знахідки не дав можливості простежити крій цих штанів. А в сарматському похованні Соколова Могила (курган на правому березі р. Південний Буг, поблизу с. Ковалівка, Миколаївська обл., Україна) було знайдено два шовкові фрагменти тканини, які описуються в літературі як підколінники (Ковпаненко 1980: 172, 175; Ковпаненко 1986: 45, 46, 123).

Крім археологічних знахідок, відома достатньо велика кількість зображень сарматів та воїнів Боспора Кіммерійського, що перебував під впливом сарматської моди. Зображувальні пам'ятки – предмети торевтики, рельєфи та фрески боспорських склепів – майже виключно демонструють обтислі, вузькі штани чи ногавиці, лише зрідка показуючи трохи ширші зразки.

Так, серед предметів торевтики сарматського періоду можна виділити наступні предмети. Це ритон I ст. н.е. з Кубані, на якому зображений сарматський воїн у вузькому поясному вбранні (Мал. 13, а) (Ростовцев *Атлас* табл. LXXXV). Ця фігура цікава тим, що у верхній частині поясного одягу містить конструктивно виділену трикутну деталь, яка дуже нагадує таку само на зображенні скіфів з пекторалі Товстої Могили (Мал. 8, а). Хоча цілком можливо і те, що тут ми можемо бачити верх довгих ногавиць або панчіх. Поясний одяг сармата прикрашений декоративною смугою на зовнішній частині холоші. Дуже схожий поясний одяг, як за шириною, так і за декором, ми можемо побачити на вершниках з двох срібних фаларів, знайдених в сарматському похованні могильника II ст. до н.е. – I ст. н.е. Крива Лука IX (Астраханська обл., Росія) (Мал. 13, б) (Дворниченко и Федоров-Давыдов «Серебряные фалары» 102). Такий же вузький поясний одяг показаний на вершниках з церемоніальних посудин із поховань у могильниках Косіка (I ст. н.е., Астраханська обл., Росія) (Мал. 13, в) (Дворниченко и Федоров-Давыдов «Сарматское погребение» 149; Симоненко 88) та Вербовський–II на Дону (Мал. 13, г) (Мордвинцева и Хабарова 25–27; Симоненко 88).

Тут також можна згадати дві сидячі фігурки у вузькому поясному вбранні, одна з яких є частиною золотої гривні, що походить із сарматського кургану №10 Кобяковського могильника (Прохорова и Гугуев 146, 147), а друга слугувала

руків'ям дзеркала з поховання Соколова Могила (Ковпаненко 1986 р. 68–71).

Низка важливих для нашої роботи зображень походять із численних фрескових розписів боспорських склепів у Пантікапеї, наприклад зі склепу Анфестерія (Мал. 13, е) (*Compte rendu... Pour les Années 1878 et 1879* pl I), «склепу Ашика» (Мал. 13, є, ж) (*Compte rendu... Pour l'Année 1874* taf VI, taf X) та розпису боспорського саркофагу 1900 р. (Мал. 13, д) (Ростовцев *Описание и исследование* 376–389)

З-поміж інших зображувальних джерел можна згадати численні скульптурні зображення сарматів та боспорських вояків I–II ст. н.е.: фігурку сарматського катафракта з Пантікапею, де виразно показані неширокі штани з бганками (Мал. 14, а) (Виноградов и Горончаровский 197); рельєф Тріфона, сина Андромена з Танаїса (Мал. 14, б) (Засецкая 154); боспорські надгробні стели, серед яких ми наведемо за браком місця лише дві: невідомого, що нині зберігається у Одеському археологічному музею (Мал. 14, в) та Афенія, сина Мени I ст. н.е. (Мал. 14, г) (Десятчиков 70). За межами Причорномор'я також відомі зображення сарматів, які служили в римській армії: зокрема, з Англії походить стела сарматського драконарія, що наразі зберігається в музеї в Честері (Мал. 14, д) («Grosvenor Museums»), а з Паннонії – кілька надгробків з сарматськими вершниками, що нині зберігаються в Національному музеї Угорщини.

Наприкінці огляду зображувальних джерел варто відмітити низку артефактів, які можуть вказувати на поширення в регіоні поясного одягу у вигляді ногавиць або панчіх. Так, крім вищезгаданого зображення сармата з ритону I ст. н.е. (Мал. 13, а), яке можна трактувати у різний спосіб, з території Боспору походить низка релігійних статуєток, які зображують Мітру–Аттиса у вигляді юнака, який одягнений у довгі панчохи або ногавиці, що досягають стегон та залишають відкритим пах. Вони існують як у вигляді сюжетної композиції, в якій Мітра–Аттис вбиває бика (Мал. 15, а, б) (Vermaseren fig. 2,3), так і у вигляді окремих статуєток, які могли прикрашати саркофаг («applique de sarcophage» (1); «applique de sarcophage» (2)).

Крім того, у контексті використання широких зразків поясного одягу, неможливо не

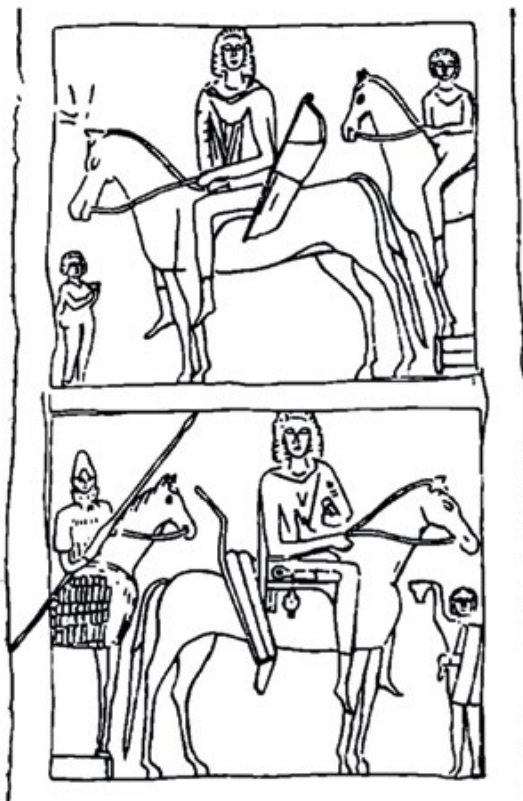
а

б

в

г

д

Мал. 14. Скульптурні зображення сарматів та боспорських вояків I–II ст. н.е.: (а) – теракотова фігурка катафракта з Пантікапею (за Ю. Віноградовим та В. Горнчаровським); (б) – рельєф Трифона, сина Андромена з Танаїса (за І. Засецькою); (в) – боспорський надгробок (© С. Шаменков); (г) – боспорський надгробок Афенія, сина Мени (за Ю. Десятчиковим); (д) – стела сарматського драконарія з Честера (© Wolfgang Sauber).

а

б

в

Мал. 15. Панчохи та ногавиці на скульптурі: (а, б) – боспорські статуєтки Мітри–Аттиса (за М. Вермасерном); (в) – парфянська бронзова статуя з Шамі (© Ninara).

навести деякі парфянські зразки широких роздільних ногавиць, які своїм виглядом та розташуванням складок дуже подібні на широкі зразки поясного одягу скіфів (Мал. 9). Це переконливо показано на парфянській бронзовій скульптурі з Шамі (віднайдена в провінції Хузестан, Іран) (її датування ускладнене і коливається в широких межах від II ст. до н.е.

до II ст. н.е.) (Мал. 15, в) (Curtis «A Parthian statuette» 64; «Parthian prince»). Цікаво, що скульптура дозволяє роздивитися кріплення ногавиць на широких лямках (Яценко *Костюм* 123, рис. 67, 68). Крім цієї скульптури, відомі ще кілька зображень широких ногавиць, які походять з Пальміри (Curtis «Parthian Belts» 320; Yatsenko 121; Яценко *Костюм* рис. 213).

Мал. 16. Художня реконструкція сармата I–II ст. н.е. Для реконструкції використано археологічний та іконографічний матеріал цього періоду і, зокрема, знахідки з території України (© С. Шаменков).

Декор та кольори поясного одягу сарматів

Згадані вище фрескові розписи скіфських та боспорських склепів (Мал. 12, в; 13, д–ж), демонструють досить широку кольорову гаму одягу сарматського періоду. На них ми можемо побачити поясний одяг червоного, чорного, сірого, синього та найбільш поширеного, охристого кольору. На деяких зображеннях поясний одяг прикрашений орнаментованими вертикальними смугами з зовнішнього боку холош, які, можливо, є ланцюжком із нашивних платівок.

Досить рідкісна знахідка численних залишків тканини з вишивкою походить з сарматського поховання Соколова Могила. Так, у районі колін було знайдено два шовкові фрагменти тканини, які описуються як підколінники: «два фрагмента шелка репсовой структуры размерами 5*12 см, найденные в области колен. Они имеют трапецевидную форму, края их подогнуты. Окрашены в красный цвет отваром Марены красильной (*Rubia tinctorum*)» (Ковпаненко 1986: 45, 46, 123). Також нижче були знайдені залишки тканини з вишивкою: «Это был шелковый двухслойный репс, окрашенный средиземноморским пурпуром. Более плотный, чем ткань подколеников, он выдерживал тяжесть золотой вышивки подола, золотых бляшек и бус... характер узора отдельных её частей. Он состоял из нескольких горизонтальных полос разной ширины количество которых установить трудно. Сверху шла полоса так называемого сюжетного орнамента, ниже располагались полосы из пальметт, ромбов, завитков и т.д.» (Ковпаненко 1986: 46–48, 116–118). Хоча з цих залишків лише два фрагменти репсової тканини, які були знайдені на колінах, відносилися до поясного одягу, а шовк розшитий золотом – до подолу плаття, але процитований фрагмент дає нам можливість уявити, які тканини використовувалися та як вони були декоровані.

Використовуючи віднайдені нами матеріали, ми спробували відтворити образ сарматського вояка I–II ст. н.е. (Мал. 16). Для реконструкції було використано археологічний та іконографічний матеріал і, зокрема, знахідки на території України: археологічний матеріал з поховання Червоний Маяк на Нижньому Дністрі та розписи зі склепів у Криму.

Завдяки комплексу джерел стає зрозумілим, що згаданий низкою античних авторів термін «ἀναξίριδας» (*анаксіриди*) у першу чергу стосується вузького типу поясного одягу, до якого можуть бути включені як вузькі штани, так і ногавиці чи панчохи. А тому ми вважаємо, що в наукових та освітніх публікаціях при описі поясного одягу скіфів та сарматів більш виважено і коректніше використовувати слова *штани* або *анаксіриди* в загальному розумінні, та *ногавиці* або *панчохи* у випадку конкретної згадки, чи зображення цього типу вбрання.

Аналізуючи низку зображувальних джерел, можна простежити два найбільш поширені типи поясного одягу причорноморських скіфів. Це обтислі вузькі штани або ногавиці чи панчохи та неширокі трубоподібні штани чи ногавиці, які часто зображаються незаправленими у взуття. Зрідка зустрічаються третій тип – широкі трубоподібні з тонкої тканини із бганками ногавиці або штани. У наступний, сарматський період були поширені так само обтислі та неширокі зразки поясного одягу, серед якого можуть бути як штани, так і ногавиці чи панчохи.

Нам невідомий крій штанів, які використовували скіфи та сармати, але, враховуючи все вищевикладене, вважаємо за доцільне наразі рекомендувати використовувати простий крій штанів з вузькими прямокутними холошами, між якими вшита ромбовидна ластовиця. Хоча звісно їхній крій міг бути і різноманітнішим, про що свідчать археологічні знахідки та зображувальні джерела.

Бібліографія

- «applique de sarcophage» (1). *Louvre site des collections*, collections.louvre.fr/en/ark:/53355/cl010252762. Accessed 01 August 2023.
- «applique de sarcophage» (2). *Louvre site des collections*, collections.louvre.fr/en/ark:/53355/cl010281911. Accessed 01 August 2023.
- Arrian. *Arriani Nicomediensis Scripta Minora*. Edited by R. Hercher and A. Eberhard. Leipzig: B.G. Teubneri, 1885. *Perseus Digital Library*, data.perseus.org/citations/urn:cts:greekLit:tlg0074.tlg005.perseus-grc1:34.7. Accessed 01 August 2023.
- Beck, Ulrike, et al. «The invention of trousers and its likely affiliation with horseback riding and mobility: A case study of late 2nd millennium BC finds from Turfan in eastern Central Asia.» *Quaternary International*, vol. 348, 2014, pp. 224–235.
- Binghua, Wang, et al. *The Ancient Corpses of Xinjiang: The Peoples of Ancient Xinjiang and Their Culture*. China: CIP, 1999
- Brinkmann, Vinzenz, and Ulrike Koch-Brinkmann. «Der sog. ‚Paris‘ und der ‚Perserreiter‘ von der Athener Akropolis, ‚orientalische‘ Gewänder in der griechischen Skulptur zur Zeit der Perserkriege.» *Bunte Götter. Ausstellung und Schauwerkstatt. Eine Einführung, exhibition catalog University Göttingen*. Edited by Daniel Graepler, Göttingen, 2011, pp. 37–61. *Polychromy Research Project*, www.stiftung-archaeologie.de/poikilos001.pdf. Accessed 01 August 2023.
- Çekilmez, M. «Aydın Mesutlu Köyü'nden Terrakotta Figürinler.» *Cedrus*, №1, 2013, pp. 201-217. Academia, www.academia.edu/3876181/. Accessed 01 August 2023.
- Compte rendu de la Commission Impériale Archéologique. Pour l'Année 1874*. St.-Petersbourg: Academie Imperiale, 1877. *UB Heidelberg Heidelberger historische Bestände*, digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/crpetersbourg1877/. Accessed 01 August 2023.
- Compte rendu de la Commission Impériale Archéologique. Pour les Années 1878 et 1879. Atlas*. St.-Petersbourg: Academie Imperiale, 1881. *UB Heidelberg Heidelberger historische Bestände*, digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/crpetersbourg1881atlas/. Accessed 01 August 2023.
- Curtis, V.S. «A Parthian statuette from Susa and the bronze statue from Shami.» *Iran*, vol. 31, 1993, pp. 63–69.
- Curtis, V.S. «Parthian Belts and Belt Plaques.» *Iranica Antiqua*, vol. 36, 2001, pp. 299–327.
- «Dio Chrysostom — Discourse 36.» *LacusCurtius*, penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Dio_Chrysostom/Discourses/36*.html. Accessed 01 August 2023.
- Dionis Prusaensis quem vocant Chrysostomum quae exstant omnia, editit apparatu critico instruxit J. de Arnim*. Berlin: Weidmann, 1893. *Perseus Digital Library*, data.perseus.org/citations/urn:cts:greekLit:tlg0612.tlg001.perseus-grc1:19.7. Accessed 01 August 2023.
- Drinkler, Dagmar. «Tight-Fitting Clothes in Antiquity – Experimental Reconstruction.» *Archaeological Textiles Newsletter*, № 49, 2009, pp. 11–15.
- «Grosvenor Museums - Grabstein 3 Sarmate.» *Wikimedia Commons*, 13 July 2011, commons.wikimedia.org/wiki/File:Grosvenor_Museums_-_Grabstein_3_Sarmate.jpg. Accessed 01 August 2023.
- Herodotus. *The Persian Wars, Volume III: Books 5-7*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1922. *Sir Thomas Browne*, penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Herodotus/7B*.html. Accessed 01 August 2023.
- Himerius. *Himerii Sophistae quae reperiri potuerunt videlicet Eclogae e Photii Myriobiblo repetitae et *Declamationes e codicibus Augustanis, Oxoniensibus et Vaticanis tantum non omnes nunc primum in lucem prolatae. Accurate recensuit, emendauit, latina versione et commentario perpetuo illustravit denique Dissertationem de vita Himerii praemisit Gottlieb Wernsdorffius ...* Gottingae: apud Vandenhoeck et Ruprecht, 1790.
- Κρασανάκης, Αδαμάντιος. *Ιστορία Ενδυμασίας & Η ενδυμασία Μινωιτών*. Αγία Παρασκευή Αττικής: Η ΑΘΗΝΑ, 2016. ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΣ (ΜΑΚΗΣ) Γ. ΚΡΑΣΑΝΑΚΗΣ, www.krassanakis.gr/minoan_costumes&history_ofclothing.pdf. Accessed 01 August 2023.

- «kantharos.» *British Museum*, www.britishmuseum.org/collection/object/G_1864-1007-78. Accessed 01 August 2023.
- «kylix.» *British Museum*, www.britishmuseum.org/collection/object/G_1873-0820-376. Accessed 01 August 2023.
- «Labbigliamento.» *Museo Archeologico dell'Alto Adigew*, www.iceman.it/labbigliamento/. Accessed 01 August 2023.
- Lissarrague, François. *L'autre guerrier: archers, peltastes, cavaliers dans l'imagerie attique*. Paris-Rome: Ed. la Découverte, Ecole française de Rome, 1990.
- Moskvin, A., et al. «3D Visualization of the 2400-Year-Old Garments of Salt Man 4 from Chehrābād, Iran.» *Ancient Textile Production from an Interdisciplinary Perspective. Interdisciplinary Contributions to Archaeology*. Springer Cham, 2022, pp. 319–338.
- «Parthian prince, from Sham-Izeh, Malamir, Iran, c.50 BC-AD 150 (cast bronze), Parthian School (250 BC-226 AD) National Museum of Iran, Tehran, Iran.» *Wikimedia Commons*. 22 March 2013. [commons.wikimedia.org/wiki/File:Parthian_prince,_from_Sham-Izeh,_Malamir,_Iran,_c.50_BC-AD_150_\(cast_bronze\),_Parthian_School_\(250_BC-226_AD\)_National_Museum_of_Iran,_Tehran,_Iran.jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Parthian_prince,_from_Sham-Izeh,_Malamir,_Iran,_c.50_BC-AD_150_(cast_bronze),_Parthian_School_(250_BC-226_AD)_National_Museum_of_Iran,_Tehran,_Iran.jpg). Accessed 01 August 2023.
- Piotrovsky, B., et al. *Scythian Art. The legacy of the Scythian world: mid-7th to 3rd century B.C.* Leningrad: Aurora, 1986.
- «plate.» *British Museum*, www.britishmuseum.org/collection/object/G_1837-0609-59. Accessed 01 August 2023.
- Pollucis, Julii. *Onomasticum Graece & Latine*. Amstelaedami: Ex officina Wetsteniana, 1706.
- «Polychromy Research Project – Reconstructions.» *Polychromy Research Project*, www.stiftung-archaeologie.de/reconstructionen.html. Accessed 01 August 2023.
- «Poutre peinte (a).» *ACHEMENET*, www.achemenet.com/en/item/?/3046211. Accessed 01 August 2023.
- «Poutre peinte (b).» *ACHEMENET*, www.achemenet.com/en/item/?/3046237. Accessed 01 August 2023.
- «Reconstruction of an archer.» *Flickr*, www.flickr.com/photos/profzucker/52401776732/. Accessed 01 August 2023.
- «Saka tribute-bearers, Apadana staircase 12.» *Wikimedia Commons*, 15 October 2023, commons.wikimedia.org/wiki/File:Saka_tribute-bearers,_Apadana_staircase_12.jpg. Accessed 31 October 2023.
- Schlumbaum, A., et al. «Ancient DNA, a Neolithic legging from the Swiss Alps and the early history of goat.» *Journal of Archaeological Science*, vol. 37, iss. 6, 2010, pp. 1247–1251.
- Sümmerer, L. «Duvar resimleri.» *Tatarlı renklerin dönüşüümünde*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010, pp. 120-185.
- «Tatarlı.» *Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık*, art.ykykultur.com.tr/exhibitions/tatarli. Accessed 01 August 2023.
- «Terracotta Attic gilded polychrome hydria.» *Flickr*, www.flickr.com/photos/jag_jaf_travel/26738428861. Accessed 01 August 2023.
- «The Subeixi Site and Cemeteries in Shanshan County, Xinjiang.» *Chinese Archaeology*, vol. 3, iss. 1, 2003, pp. 135–142.
- Vermaseren, M.J. *Corpus Inscriptionum Et Monumentorum Religionis Mithriacae*. Springer Dordrecht, 1956.
- Wagner, M. «The invention of twill tapestry points to Central Asia: Archaeological record of multiple textile techniques used to make the woollen outfit of a ca. 3000-year-old horse rider from Turfan, China.» *Archaeological Research in Asia*, vol. 29, 2022, 100344.
- Wheeler, A.L. *Ovid Tristia Ex Ponto*. London: William Heinemann Ltd., 1939.
- Yatsenko, S. «Some Notes on Parthian costume studies.» *Parthica*, vol. 15, 2013, pp. 117–125.
- Алексеев, А.Ю., и др. *Чертомлык: скифский царский курган IV века до н.э.* Киев: Наукова думка, 1991.

- Алексеев, А.Ю. *Золото скифских царей из собрания Эрмитажа*. Санкт-Петербург: Изд-во Гос. Эрмитажа, 2012.
- Альберти, Л.-Б. *Десять книг о зодчестве: В двух томах*. Т. 2. Москва: Издательство Всесоюзной академии архитектуры, 1937.
- Анохин, В.А. «Монеты скифского царя Атея.» *Нумизматика и сфрагистика*, №2, 1965, с. 3–15.
- Бабенко, Л.И. «Об интерпретации изображений на щитках бронзовых перстней из Бельского городища.» *Археологія і давня історія України*, вип. 2 (15), 2015, с. 11–22.
- Безсонова, С.С., та Д.С. Раєвський. «Золота пластина із Сахнівки.» *Археологія*, №21, 1977, с. 39–50.
- Бидзиля, В.И., и С.В. Полин. *Скифский царский курган Гайманова Могила*. Киев: ИД Скиф, 2012.
- Булава, Л.А. «К атрибуции золотого колпачка из Курджипского кургана.» *Советская археология*, №1, 1987, с. 254–257.
- Бунятян, К.П., та О.Є. Фіалко. «Скіфський курган з розмальованим саркофагом.» *Археологія*, № 3, 2009, с. 55–70.
- Виноградов, Ю.А., и В.А. Горончаровский. *Военная история и военное дело Боспора Киммерийского (VI в. до н. э. — середина III в. н. э.)*. Санкт-Петербург: Из-во СПб. ГУ, Нестор-История, 2009.
- Геродот. *Исторії в дев'яти книгах*. Київ: Наукова думка, 1993.
- Геродот. *История в девяти книгах*. Ленинград: Наука, 1972.
- Дворниченко, В.В., и Г.А. Федоров-Давыдов. «Серебряные фалары из сарматского погребения могильника Кривая Лука IX Астраханской области.» *Краткие сообщения Института археологии*, №168, 1981, с. 100–105.
- Дворниченко, В.В., и Г.А. Федоров-Давыдов. «Сарматское погребение скептуха I в. н.э. у с. Косика Астраханской области.» *Вестник древней истории*, № 3 (206), 1993, с. 141–179.
- Десятчиков, Ю.М. «Катафрактарий на надгробии Афения.» *Советская археология*, №4, 1972, с. 68–77.
- Засецкая, И.П. ред. *Сокровища сарматов. Каталог выставки. К 100-летию со дня рождения академика Бориса Борисовича Пиотровского*. Санкт-Петербург, Азов: издательство Азовского музея-заповедника, 2008.
- Иванчик, А. «Кем были «скифские» лучники на аттических вазах эпохи архаики?» *Вестник древней истории*, №3, 2002, с. 33–54.
- Иванчик, А. «Кем были «скифские» лучники на аттических вазах эпохи архаики?» *Вестник древней истории*, №4, 2002, с. 23–42.
- Клочко Л.С. «Поясная одежда у населения Скифии.» *Древности скифской эпохи*, Москва: ИА РАН, 2006, с.100–118.
- Клочко, Л.С. «Вбрання скіфських амазонок.» *Археологія і давня історія України*, вип. 4, Київ: ІА НАН України, 2010, с. 69–78.
- Клочко, Л.С. «Золота етнографія Скіфії (верхній фриз пекторалі з кургану Товста Могила).» *Народна творчість та етнологія*, № 1, 2012, с. 51–60.
- Клочко, Л.С. «Образы скіфів на «шоломі» з кургану Передерієва могила.» *Сходознавство*, №82, 2018, с.100–124.
- Ковпаненко, Г.Т. «Сарматское погребение в Соколовой Могиле: предварительная публикация.» *Скифия и Кавказ*. Ред. А.Н. Тереножкин, Киев: Наукова думка, 1980, с. 168–183.
- Ковпаненко, Г.Т. *Сарматское погребение I в. н.э. на Южном Буге*. Киев: Наукова думка, 1986.
- Латышев, В.В. «Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. Часть первая. Греческие писатели (продолжение).» *Вестник древней истории*, №2 (20), 1947, с. 249–332.
- Ліфантій, О. *Коштовні металеві аплікації костюма населення Степової Скіфії VII–III ст. до н. е.* Дис. канд. іст. наук, Інститут археології НАН України, Київ, 2018.
- Манцевич, А.П. *Курган Солоха*. Ленинград: Искусство, 1987.
- Мордвинцева, В., и Н. Хабарова. *Древнее золото Поволжья из фондов Волгоградского краеведческого музея*. Симферополь: Универсум, 2006.

- Моруженко А.О. «Скіфський курган Передерієва Могила.» *Археологія*, №4, 1992, с. 67–75.
- Ольховский, В.С., и Г.Л. Евдокимов. *Скифские изваяния VII–III вв. до н.э.* Москва: Ин-т археологии РАН; Ин-т археологии АН Украины, 1994.
- Отрощенко, В.В. «Геррос Мозолевського.» *Археологія і давня історія України*. Ред. С.А. Скорий, Вип. 2, 2016, с. 152–154.
- Палій, Олександр. *Історія України*. Київ: К.І.С., 2017.
- Перевалов, С.М. *Тактические трактаты Флавия Арриана: Тактическое искусство; Диспозиция против аланов*. Москва: Памятники исторической мысли, 2010.
- Полосьмак, Н.В. *Всадники Укока*. Новосибирск: ИНФОЛИО, 2001.
- Полосьмак, Н.В., и Л.Л. Баркова. *Костюм и текстиль пазырыкцев Алтая (IV–III вв. до н.э.)*. Новосибирск: ИНФОЛИО, 2005.
- Прохорова, Т.А., и В.К. Гугуев. «Богатое сарматское погребение в кургане 10 Кобяковского могильника.» *Советская Археология*, №1, 1992, с. 142–161.
- Раевский, Д.С. «Куль-обские лучники.» *Советская Археология*, №3, 1981, с. 44–51.
- Рябова В.О. «Культурні посудини Скіфії.» *Золото степу. Археологія України*. Упор. П.П. Толочко та В.Ю. Мурзін, Київ; Шлезвіг: Акад. наук України, Інститут археології, Археологічний земельний музей Університету Крістіана–Альбрехта, 1991, с. 153–156.
- Ростовцев М.И. *Античная декоративная живопись на юге России. Описание и исследование памятников*. Санкт-Петербург: издание Императорской Археологической комиссии, 1914.
- Ростовцев М.И. *Античная декоративная живопись на юге России. Атлас*. Санкт-Петербург: издание Императорской Археологической комиссии, 1913.
- Садако, Като. «Штаны из погребения в кургане 1 могильника Ак-Алаха 1.» *Стережущие золото грифы (Ак-алахинские курганы)*. Ред. Н.В. Полосьмак, Новосибирск: Наука, 1994, с. 111–114.
- Симоненко, А.В. *Сарматские всадники Северного Причерноморья*. Санкт-Петербург: Факультет филологии и искусств СПбГУ, 2009.
- Скорий, С., и Р. Зимовец. *Скифские древности Крыма. Материалы одной коллекции*. Киев: Видавець Олег Філюк, 2014.
- Студенецкая, Е. *Одежда народов Северного Кавказа XVIII–XX вв.* Москва: Наука, 1989.
- Толочко, П.П., і В.Ю. Мурзін, упор. *Золото степу. Археологія України*. Київ; Шлезвіг: Акад. наук України, Інститут археології, Археологічний земельний музей Університету Крістіана–Альбрехта, 1991.
- Фасмер, М. *Этимологический словарь русского языка*. Т.4, Москва: Прогресс, 1987.
- Федосеев, Н. «Куль-Оба: погребальный комплекс боспорских царей. Скифское или фракийское влияние.» *Элита Боспора и элитарная культура. Материалы международного Круглого стола ноябрь 22–25 2016*. Ред. В.Ю. Зуев и В.А. Хршановский, Санкт-Петербург: ПАЛА-ЦЦО, 2016, с. 215–223.
- Черненко, Е.В. *Скифские лучники*. Киев: Наукова думка, 1981.
- Яценко, С. *Костюм древней Евразии (ираноязычные народы)*. Москва: Восточная литература, 2006.
- Яценко, С. «Несколько композиций со скифскими персонажами в греко-римской и скифской торевтике IV – начала III вв. до н.э.» *Материалы по Археологии и Истории Античного и Средневекового Причерноморья*, № 12, 2020, с. 369–402.

Стрій – науково-популярний журнал, присвячений дослідженням з історії одягу. Журнал розміщує наукові та науково-популярні матеріали з історії одягу та уніформології, текстилю й аксесуарів цивільного та військового костюму, фалеристики та вексилології. Чільне місце у журналі посідають статті, присвячені проблемам практичної реконструкції як окремих предметів та технологій, так і цілісних комплексів одягу та спорядження.

Журнал виходить один раз на рік та розповсюджується в електронному вигляді безкоштовно.